

УЛУУ ДЕРЖАВАНЫН СОҢУНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН АБАЛЫ

М. КОЖОБЕКОВ

Кыргыз-Түрк «Манас» университети

9–10–кылым аралыгында Борбор Азиянын геосаясий картасы болуп көрбөгөндөй өзгөрүүгө дуушарланды. Эски мамлекеттик түзүлүштөр кыйрап, алардын ордуна жаңы саясий бирикмелер, этникалык курамдар пайда болду. Ошондуктан Карахандар каганатынын мезгилине сапар тартуудан мурда, адагенде кыргыздардын Борбордук Азиянын кеңири мейкиндигине саясий таасирин, маданият үлгүлөрүнүн таратуу жагдайына сереп салсак Кытай дареги боюнча "уйгурлар алсырай баштаганда эле, Ажо өзүн хан, теги түргөш жесир—энесин ханыша, карлук элинин кызы, өз аялын ханайым деп жарыялаган (**Бичурин, 1951: 355.**) Буга нааразы болгон уйгур ханы кол башчысын кыргыздарга каршы жиберген. Бирок уйгур жортуулу ийгиликсиз аяктаган. Жазма дарек маалыматы боюнча, кыргыз ханы жыйырма жыл бою уйгурларга каршы согуш жүргүзгөн (**Бичурин, 1951: 355.**)

Кытай жазма булагы так маалымдагандай, 840–жылга чейин кыргыз—уйгур согушу 20 жылга созулган. Ал эми кыргыз Ажосунун энеси түргөш, аялы карлук экедигин эске алсак, анда Кыргыз каганатынын тышкы саясий байланышы, илимий көз карашта кабыл алынган уйгур басып алуу мезгилинде деле үзүлбөгөндүгүн баамдайбыз.

Кыргыз каганаты дайым Даши (**Лубо–Лесниченко, 1989: 5–6**), Тибет, карлуктар менен достук байланышта болушкан. Ал эми тибет—тиктер болсо уйгур баскынчыларынан чочулашып, кыргыздар менен катташыш үчүн карлуктардан сакчы алышкан (**Бичурин, 1951: 355.**)

Жазма булак баяны айгинелегендей, 820–жылга чейин же башкача айтканда, 20 жылдык кыргыз—уйгур согушу башталганча, кыргыздар тибет, карлук, түргөш жана Орто Азиялык мамлекеттер менен тыгыз саясий—экономикалык байланышта болушкан. Ал эми IX кылымдын башталышынан тарта Уйгур каганатынын кубаты кайтып баштаганын жазма булак маалыматтарынан жана бул өлкөнүн ички абалынан билсек болот.

Жазма булак маалыматтары боюнча яглакар уруусунун өкүлү Баои—каган 808–жылы такка отургандан баштап, Уйгур каганатынын күчү кайткан (**Бичурин, 1951: 355.**) Баои—хан "Ай Тенгриде Кут Алп Бильге каган" наамы менен 821–жылга чейин бийлик жүргүзгөн (**Краткая история уйгуров, 1991: 114.**) Эгерде кытай дареги кабарлаган уйгур—кыргыз согушу 20 жылга созулганын эске алсак, анда айыгышкан күрөш Баои—кагандын башкаруу мезгилине туш келет.

Баои—кагандын бийлигинин акыркы жылдарында чек ара аймактардын башкаруучулары каганга каршы көтөрүлүш чыгарышкан

(Бичурин, 1951: 332). Баои – кагандан кийин бийликке келген Чун дэ – каган (821–824), Чжао – ли каган (824–832), Чжань – синь – каган (832–839) өз ажалынан өлбөй, так талаш айынан киши колдуу дүйнөдөн кайтышкан **(Бичурин, 1951: 332–334).**

Жазма булак кабарларына караганда уйгурлар менен созулган 20 жылдык согушту кыргыз Ажосу жетектеп, акыры аны өтөсүнө жеткизген. Кыргыз каганынын 847 – жылы дүйнөдөн кайтышын эске алсак, анда 820 – жылга чейин бийликке келген кыргыз каганы кыйла жаш жана ийкемдөө саясатчы экендигин эске алуу зарыл.

Уйгурлар менен узакка созулган таймашта, ийгиликке көзү жеткен Кыргыз каганы, уйгур башкаруучусуна төмөндөгүдөй мазмундагы кат жөнөткөн: "Сенин жашооң бүттү. Мен жакында алтын ордоңду ээлеп, анын мандайына атымды байлап, туумду саям. Эгерде мени менен таймашууга чамаң келсе анда тез кел, анте албайт экенсиң, анда тез кеткин" **(Бичурин, 1951: 355–356).** Уйгур каганынын кыргыздар менен согушууга чама чарпы келген жок. Кытай министри Ли Дэюйдун белгилөөсү боюнча уйгурлар кырсык сазына батып, жыл санап жут күчөдү. Көп сандаган мал өлүп, айылдар ээн каып, үй жайсыз адамдар чөлгө качып, өлгөндөрдүн сөөгү талаа бетине толгон **(Малявкин, 1983: 153).** Табыйхаттын катаал сыноосу менен бирге башкаруу бийлигинде кризис күч алып, айрым уруу башчылары душмандарын так талашты чечүү үчүн жардамга чакырып башташкан. 839 – жылы министр Курабир шатолордун жардамы менен эдиздер койгон Хуну каганды бийликтен кулатат. Бул жылкы саясий окуяны япон окумуштуусу Т. Абэ жана новосибирскилик илимпоз А. Г. Малявкин каганаттагы уйгурлар менен эдиздердин жаңжалы катары баалашат **(Малявкин, 1983: 22).** Эдиздер өз кезегинде кыргыздарга ыкташат. 839 – жылы Уйгур каганатында болуп көрбөгөндөй жут жүрүп, оору каптап, соңунда калың түшкөн кардан мал кырылган **(Бичурин, 1951: 224).** Ордодо башаламандык башталат. Ошондо эдиз уруусунун башчысы Күлүг – бага¹ кыргыздарды жардамга чакырат. Ал кыргыздардын 100 000 атчан колуна кошулуп, уйгур борбору Ордо – Балыкка (Хара – Балгас) кол салат. Уйгур каганы Деле согушта шейит учуп, Курабир (Гюйлуфу) курмаңдыкка чалынган. Ажонун жеке көзөмөлдөөсү менен уйгур каганынын шаарчасы, ханышанын сарайы өрттөлгөн. Ажо уйгур башкаруучусунун байлыгын ээлеп, Тхай – хо ханышаны туткунга алып, конушун Лао – шань тоосунун түштүгүнө которгон **(Бичурин, 1951: 334–351),** деп айтылат кытай жазма булагында. Лао – шань тоосунун дагы бир аталышы Думань **(Малявкин, 1989: 202)** делип уйгур ордосунан 15 күндүк ат жүрүш алыстыкта жайгашкан **(Бичурин, 1951: 356).** Уйгур ордосу болсо, Орхон дарыясынын түштүк жээгинде, Эрдени – цзудан түндүкө карай 50 км алыстыкта жайгашкан. Археологиялык табылгалар Орду – Балык менен анын чет жакасы кыргыздар тарабынан кыйратылганын айгинелейт **(Киселев, 1957: 95).** Мында жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөрдө "кыргыз вазалары" табылган. Буга окшогон кумара идиштер болсо, Минусин өрөөнүндөгү кыргыз көрүстөндөрүнө мүнөздүү табылгар. Алар жумуртка формасында келип, мойну ичке, түбү жазы кылынып жасалган **(Евтюхова, 1948: 13).** Мындан бөлөк "кыргыз вазалары" Тайжин – Чуло,

Тойтен – Тологейн жана Селенга менен Орхон дарыяларынын бөлөк жерлеринен да чыккан (**Киселев, 1957: 95**). Бул табылгалар кыргыздардын уйгур ордо калаасынан чыгышка жана түндүк – чыгышка карай тарагандыгын күбөлөндүрөт. Ошону менен бирге IX кылымдын 40 – жылынан тарта Монголия менен Тувага кыргыздардын жана түрк тектүү калктардын көчүп келгендигин тастыктайт (**Евтюхова, 1957: 224; Волков, 1945: 287**).

Кыргыздардын Енисей өрөөнүнүн түштүк – чыгышты карай жер которушунун адегендеги эстелиги Хакасиянын Казыре дарыясынын Тюхтат жергесинен табылып, анын колдонулуш доору IX – X кк. таандык. Тюхтат маданияты боюнча өлгөндүн сөөгүн өрттөп, анын күлү бир жыл өткөндөн кийин мүрзөгө коюлуп, анан барып конус түрүндө дөбөчө кылып көмүлгөн. Кытай авторунун маалыматына ылайык "көмүү убагында беттерин татышпайт, тек гана маркумдун денесин үч кабат орошуп, анан ыйлашат. Мындан кийин аны өрттөшүп, чогултулган сөөктү бир жылдан кийин көмүшөт. Анан барып, мерчемдүү мезгилде ыйлашат" (**Бичурин, 1951: 353**). Кыргыз көрүстөндөрүндө жалгыз же төрт адамга чейин өрттөлгөн сөөк кездешет. Кээде алар менен чогуу наристелер менен өспүрүмдөрдүн өрттөлбөгөн сөөгүн коюшкан" (**Могильников, 1981: 55**). Археолог Д. Г. Савиновдун пикирине ылайык IX – X кк. енисейлик кыргыздардын сөөктү өрттөө салты этникалык белги катары кызмат өтөп, бул маданияттын таралыш аймагын аныктайт (**Савинов, 1984: 90**). Илимпоз кыргыз маданиятынын мындай белгидеги – минусин, тува, красноярск – кандык, байкал – алтай, чыгыш казакстандык деп беш тобун белгилейт.

Мындай белгидеги кыргыз эстеликтери Красноярскинин жанынан чыккан. Красноярск аймагындагы Большемуртин районундагы өрттөлүп көмүлгөн көрүстөндөн кыргыз буюмдары табылган (**Савинов, 1984: 96–97**). Археологиялык табылгаларга карап биз кыргыздардын Минусинск өрөөнүнөн түндүктү карай жыгандыгын билебиз.

Кыргыз маданиятынын Борбор Азиянын кенири аймагына кулач жайышы негизинен, уйгурлардын качкан топторуна жараша болгон. Чыгыштаануучу А.Г. Малявкин 840 – ж. согуштан кийин уйгурлардын төрт багытта качкандыгын аныктаган.

Якутия менен Байкалдын чыгышында жайгашкан "чон шивэйлерге Кэ – чжи – ли тэгиндин эки уруусу качып барган" (**Малявкин, 1974: 28, 105**). Байкалдын боюнан (Нижняя Иволга, Хойцегер) (**Савинов, 1973: 91**) кыргыз буюмдарынын табылышы, IX – X кк. алардын бул аймакка келгендигин кабарлайт.

Хэ – у – чэ баштаган уйгурлардын бир бөлүгү чыгышка ооп "кидандарга кол салып, өкүмдар согуш талаасында шейит учкан" (**Малявкин, 1974: 28**). Башка бир маалыматка ылайык 842 – ж. уйгурлар кидандарды жеңип алган (**Бичурин, 1951: 369**). Бул жакка ыктаган уйгурлардын артынан кыргыздар дагы чыгышка жылышкан. Чыгыш Монголиянын Сужийн – дава ашуусунун Долон – булугийн кырынан табылган кыргыздын ак сөөк каарманынын урматына орнотулган руникалык эстелик (**Малов, 1952: 85**) буга далил боло алат.

Сужи эстелигин жетик изилдеген чыгыш таануучу С.Г.Кляшгорныйдын пикири боюнча Монголиядагы руникалык жазуунун өзү, кыргыздардын Борбордук Азиянын кеңири аймагына бийлигин тараткан мезгилдеги баалуу эстелик саналат. Ошондой эле Кыргыз мамлекетинин жаңы империялык түзүлүшү жана империялык идеология багытында жаңы саясат жүргүзүү аракетин айгинелейт².

Кыргыздар Орду балыкты ээлегенден кийин Уцзе – тегин баштаган уйгурлардын басымдуу бөлүгү түштүктү карай жер которушат. Уцзе – тегин 832 – жылкы төңкөрүштө өлтүрүлгөн кагандын иниси болгон. Бул туурасында жазма булак мындайча кабарлайт: "Кагандын 13 уруусу Уцзе – тегинди каган коюшканда, алар Цацзышань тоосунун түштүгүндө очок алышты (Малявкин, 1974: 27). Аталган топоним Гоби Алтайынын түштүк – чыгыш кыркасы менен айкалышат. Жогоруда айтылгандай, уйгур каганынын ордосу талкаланганда, теги кытай ханышасы, Тайхо ханша туткундалган (Малявкин, 1974: 99). Кыргыз каганы саясий кызыкчылыкты көздөп, аны Дулюй Шихеге³ кошуп Кытай борборуна жөнөткөн. Бирок аларды Уцзе каган жолдон тосуп, Тай – ходон бөлөгүн кырып, ханышаны алып Гоби чөлүн ашып кеткен. Бул окуя 841 – ж. болгон (Малявкин, 1974: 26, 27). Кийинки жылы Хуанхе дарыясынын чон бөлүгүнүн батышында 100 км аралыкта жайгашкан Кытай өлкөсүнүн Тяньдэ сепилине Та – бу Хэцзу келип, Тайхонун тагдырына кабатырланып, аны издөөгө куралдуу жоокерлер тобу жөнөтүлгөнүн кабарлаган⁴.

Тан сарайынын 1 – министри Ли Дэюй 841 – 847 – жылкы окуяларга байланыштуу атайын маалымат топтогон. Анда Тапу Алп Сол кыргыздардын Хэло дарыясына көчүп келип, уйгурлардын жеринде жашап жатышкандыгын билдирген (Малявкин, 1983: 101).

Ушундай эле мазмундагы маалымат XI к., автору Сыма Гуандын эмгегинде кездешет. Бирок анда кыргыздардын Хэло дарыясына жер которо тургандыгы жөнүндө айтылат. Асыресе, бул окуяларды жетик изилдеген япон окумуштуусу Т. Абэ менен А.Г. Малявкин кыргыздар – дын Хэло дарыясына көчүп келгендигин далилдей алышкан (Малявкин, 1983: 102, 109).

Ошондуктан Ли Дэюйдун маалыматы ашыкча шек саноону туудурбайт. Себеби, Тан Кытайынын 1 – министри катары ал түндүк этностору менен болгон саясий дипломатиялык байланышты тейлеп, алар жөнүндө маалымат топтогон (Супруненко, 1963: 67 – 81).

Ал эми "Хэло" иероглифи болсо, түрк сөзү "кара" делип чечмеленет. А.Г.Малявкиндин пикирине ылайык Хэлонун жандырмагы Кара Мурэн же азыркы аталышы Эдзин – Гол. Азыркы кытайдын жергиликтүү калкы Эдзин – Голдун ортонку бөлүгүн Хэйхэ (Кара суу) деп аташат (Малявкин, 1981: 102).

840 – 843 – жж. түштүккө качкан уйгур тобу Эдзин – Голдун (Кара Мурэн) төмөнкү агымына жайгашкан. 843 – жылдын июль айында Тан бийлигинин кыргыздарга жазган катына караганда, бул аймакта топтолгон уйгур тобу Кытай үчүн кыйла кооптуу жоо болгон. Эми каттын мазмунуна көңүл буралы: "Белгилөө болгондой Хэло

дарыясындагы уйгур ордосу толук кырылган жок. Алардын мекенине карата кусалыгын эске алсак, анда алардын ал жакка келүү мүмкүнчүлүгү бар. Ошондуктан бул аймактагы алардын айылдарын текши кырыш керек" (**Малявкин, 1983: 102**).

Ошол эле кезде, Уйгур каганатынын жерине кыргыздардын жер которуп жайгашышы жана күч алышы, Тан мамлекетинин чек арасынын жанындагы дагы бир кубаттуу мамлекеттин жаралышын пайда кылган. Мындай жагдай кытай мамлекетин чочулатпай койгон эмес.

Кытай бийлигинин уйгурларга жазган катында, мындай кабатырлануу ачык байкалат. "Азыр кыргыздар уйгур каганын жек көрүшөт. Канышаны издөө менен сөз жок олуттуу жортуул жасашы күтүлөт. Ар кыл жапайы урууларды бириктирип, түштүктү карай чек ара күзөттөрүнө чейин чапкын жасашат. Азыр кагандын аскери аз ач – жыланач. Эгерде, капысынан күчтүү душман кол салса, аны ким тосот. Бир гана Улуу Тандын кубаты, кыйын абалдан чыгууга жардам берет" (**Малявкин, 1983: 107–108**).

Тан Кытайынын жогоруда айтылган кыргыздарга жазган каты менен уйгурларга кайрылуусунун ортосунда, жоолашкан калктарды бири–бирине тукуруп, «варварларды варварлардын колу менен жок кылууга» үндөшкөн империялык саясаты ачык байкалат.

Кытай жазма булак маалыматтары боюнча кыргыздардын андан ары Орхон дарыясынын өрөөнүн карай бийлигин тараткандыгы маалым. 844–жылдын февраль–март айларында жазылган Тан бийлигинин кыргыз каганына жиберилген катында, Хэло дарыясы эскерибей, кыргыздардын уйгур ордосунун аймагына жер которуу көңүлү бар экендиги айтылат (**Малявкин, 1983: 108**).

Кыргыздардын бул багытта жүрүш жасагандыгы археологиялык табылгалар менен бекемделет. Монголиянын Чыгыш Гоби аймагындагы Боорун бичиг жергесиндеги аскага чегерилген атчаңдын сөөлөтү табылган. Аны чегүү ыкмасы жана ат жабдыгы енисейлик кыргыздардыкына окшош. Эпиграфикалык эстеликтин тек жайын окумуштуу В.В. Волков 840–ж. кыргыздардын уйгурларды жеңиши катары баалайт (**Волков, 1965: 286**). Кыргыздардын чыгышты карай жасаган жортуулу жана мындагы эстеликти Энянга каршы жасалган чапкындын натыйжасы деп бааласа болот.

Жазма дарек маалыматтары боюнча уйгурлардын Уце–тегини Тай–хо ханышаны туткундап алгандан кийин, кытай ордосунан колдоо алуу үчүн натыйжасыз аракет жасаган. Ою оң чыкпагандан кийин ал азыркы Ички Монголиянын батыш аймагын талап–тоноого өткөн. Кытай аскерлери менен болгон согуштун биринде катуу жеңилип, Улуу Хинган кыркасынын түштүк–батышына көчүп жүрчү хэйчелерге баш калкалайт. Бул жерден ал кытай аскер башчысы тарабынан параланган хэйчелердин уруу башчылары тарабынан өлтүрүлүп, кагандык такка анын кичөө иниси Энян көтөрүлөт (**Малявкин, 1974: 31**). Ал кол астына 5000 адамды топтоп, чабуулга өткөн кытай колуна каршы күрөшкө чыгат. Бирок анын күчү кайтып, акыры 500дөй уруу жакшылары менен Чоң Хинган кыркаларынын түштүк–батышынан Кытай сепилине чейинки

аймакта жашаган шивэйлерге качып барат (**Малявкин, 1974: 108**). Кытай кол башчысы шивэйлерден Энянды кайтарып берүүсүн талап кылган. Энян үй бүлөөсү жана 9 атчандын коштоосу менен батышка качат. Ал жерден аларды жети уруу шивэй ич ара бөлүп алышат (**Бичурин, 1951: 337**). Эняндын сары изине чөп сала кууган кыргыз кол башчысы Або⁵, окуядан үч күн өткөндөн кийин, 848—ж. Тяньде воеводствосунун түндүк чек арасынынын түштүк—батыш тарабынан 70000 аскер менен келип, шивэйлерди талкалап, калган уйгурларды туткундап, аларды Гобинин түндүгүнө алып келген (**Малявкин, 1974: 30**). Ошентип кыска мөөнөткө болсо дагы кыргыз бийлиги Гоби чөлүнүн түштүк—чыгыш тарабына орногон.

IX—X кк. кыргыздардын түндүк—батыш багытында жер котор—гондугу археологиялык табылгалар менен даректелет. Томскинин жанында жана Обдун башатында өрттөлүп көмүлгөн көрүстөндөр табылган. Новосибирск менен Кемеров областтарында Тяхтят көрүс—төндөрү ачылып, акыркысынан "кыргыз вазалары" чыккан (**Арсланова, 1972: 74; Могильников, 1981: 57**).

Алтай менен Батыш Алтайдын ар кайсыл жерлеринен табылган археологиялык материалдар, IX—X кк., кубаттуу түрк тилдүү калктардын урпактары болгон алтайлыктар менен теле уруулары Кыргыз каганатынын курамына каратылганын айгинелейт (**Савинов, 1984: 92; Савинов, 1978: 212**). Бул факт Тоолу Алтай автоном областынын Усть—Канск районунун Мөндүр—Соккон кыштагынан табылган руникалык жазуу менен далилденет. Анда "Тарпак ысымдуу деп айтты — данктуу эр таанымал ысымы бар, менин Эрке—Аныг аттуу улуу атам, даназалуу айтылуу кыргыз" (**Баскаков, 1966: 80**), деп айтылат.

Археологиялык табылгалар кыргыздардын Алтай тоосунан батышка ыкташкандыгын кабарлайт. Иртыш дарыясынын оң жээгиндеги Боброво айлынан археолог Ф.Х. Арсланова өрттөлүп жана өрттөлбөй көмүлгөн мүрзөлөрдү тапкан (**Арсланова, 1972: 75**). Мындай көмүү салты Минусин өрөөнүндө жана жогоруда эскерилген Томск менен Обь дарыясынын башатында кездешет.

Ф.Х. Арсланова Чыгыш Казакстан областындагы Шемонайхин районунан өрттөө салты менен көмүлгөн 14 мүрзөнү изилдеген. Андагы көнмүү салты жана кошумча буюмдар кыргыздардын Тувадагы көрүстөндөрүнө окшош болуп чыккан (**Арсланова, 1972: 75**). Аталган эстеликтер кыргыздардын IX к. орто ченинен тарта батышка карай басып алуу саясатын жана Иртышка чейинки аймакты ээлеп алгандыгын далилдейт.

Эгерде ушул эле мезгилде кимак уруу конфедерациясынын куралгандыгын эске алсак, анда Иртыш менен Алтай аймагын кыргыздар кармай албай калышса керек.

Ал эми, мында калган кыргыздар болсо кимактар менен жуурулушуп, этностук белгисин жоготушу мүмкүн. Буга далил катары Зевакина, Гилево, Корбохотон жана башка жерлерден табылган археологиялык табылгалар күбө боло алышат. Алар боюнча өрттөп көмүү

(кыргыздардыкы) менен сөөктү ат менен кошо көмүү салтындагы чогуу коюлган мүрзөлөр үстөмдүк ала баштайт (**Могильников, 1981: 31**).

Кыргыз каганатынын Борбордук Азиядагы үстөмдүгүнүн күч алышы, Таңдык Кытайдын көңүлүн бурган. Империянын 1 – министри Ли Дэюйдун императорго даярдаган докладында, кыргыздар менен достук байланышты түзүү максаттуулугу айтылат (**Супруненко, 1974: 246**). Кытай императору Ву – цзун министрдин кеңешине ынанып атайын элчи жиберип, кыргыз каганына "цзун – ин Хюн – ву Чен – мин хан" деген титулдун ыйгарылгандыгы жөнүндөгү грамотаны жолдогон (**Бичурин, 1951: 357**). Бирок 846 – ж. император Ву – цзун дүйнөдөн кайтып, анын мураскору Сюань – цзун чиновниктердин – уйгурлардын күчү кайтып кулагандан кийин, кыргыздарды колдоп күч алдыруунун кажети жок деген сөзүнө ынанып, кыргыздарга карата саясатын өзгөрткөн). 847 – жылдын жайында кыргыз Улуу Державасын буга чейин ийгиликтүү башкарып келген Ажо дүйнөдөн кайтат. Анын мураскору Тан Кытайынан "Ин – ву Чэнмин хан" мансабын алат. 860 – 873 – жж. кыргыздар Кытай ордосуна үч ирээт эчилик менен келип кетишет (**Бичурин, 1951: 357**).

Кыргыздар буга чейин басып алган чөлкөмдүк бийлигин бекемдөөгө аракет көргөн эмес. Мунун бирден бир себеби, буга чейин тышкы экспанциялык саясат жүргүзүп көрбөгөн кыргыздар мындай кеңири аймакты кармап турууга тажрыйбасы жана аскердик мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Жазма булак маалыматтарына ылайык 875 – жылы уйгурлар Эдзин – Голго кайрылып келишкен (**Малявкин, 1983: 111**). Ал эми кыргыздардын бул аймактан кайсыл убакта, кандайча көчүп кеткендиги туурасында кабар жок.

II миң жылдыктын башталышындагы кыргыздарга байланыштуу окуялар, жазма булактарда үзүл – кесил мазмунда чагылдырылган. Бул мезгилде кыргыздардын кидандар менен болгон байланышы байкалат. 916 – жана 924 – жылдары кидан императору Елюй Абаоцзи эки ирет Монголияга чабуул жасайт. Бирок чапкын ургаалына кыргыздардын кабылгандыгы туурасында кабар жок (**Худяков, 1989: 36; Кычанов, 1990: 10–17**). Кыязы, кыргыздардын Монголиядагы ордосу буга чейин Тубадагы Хемчик дарыясындагы сепилдердин бирине көчүрүлсө керек. X к. беймаалым авторунун калеминен жаралган "Худуд ал – Аламда" кыргыздардын чыгышында жашаган фурилерден (кырыкандардан) алыс эмес жерде кыргыз каганынын ордо шаары жайгашкан. Аны Кемижкет деп аташат (**МИКК, 1973: 41**) делет. Кыргыздардын Тувадагы конушу бай археологиялык, палеографиялык эстеликтерди калтырган. Ошондой эле тувалыктардын арасында азыр дагы "кыргыз" аталыштагы уруулар кездешет. С.И. Вайнштейндин пикирине ылайык алар IX к. кыргыздардын урапактарынан экендигинен талаш жок (**Вайнштейн, 1991: 11**).

Енисейлик кыргыздардын IX к. орто ченинде Теңир Тоого жер которушу кыргызтаанудагы олуттуу проблемалардын бири. 840 – ж. окуядан кийин Пан тегин баштаган уйгурлар Чыгыш Түркстандагы Куча аймагына качып келишкен (**Малявкин, 1983: 200**). 843 – жылы кытай борборуна келген кыргыз кол башчысы Тапу Алп Сол "аларга

беш уруу – Аньси (Куча), Бэйтин (Бешбалык), Дада (татарлар) жана башкалар баш ийгендигин кабарлаган" (**Малявкин, 1983: 101**). Кытайдын "Гуцзинь тушу цзичэн", "Сюй тунчжи", "Синь Таншу", "Эрши уши" жазма булактарында "кытай императору бул жерлерди кыргыздардан сурап алууну каалагандыгы"⁶ айтылат. 843–ж. апрель айында Кытай императору Кыргыз Ажосунун ордосуна өз элчиси Чжао Фанды жөнөткөн. Чжао Фань кайрылып келип, кыргыздар Аньси менен Бэйтинге чабуул койду жана жардамга аскер жибереш керек деп билдирөө жасаган (**Малявкин, 1983: 197**).

1 – министр Ли Дэюйдун императорго жолдогон докладында бул окуяга мындайча баа берилген: "Географиялык жактан Аньсиден борборго чейин 7000 ли, Бэйтинден болсо 5200 ли. Бейпил мезгилде Хэсиден (Ордо) жана Луньюдан (азыркы Ганьсу провинциясынын чыгыш тарабы) батыш провинцияларга сапар тартканда, Юймэнь күзөтү аркылуу кетчүбүз. Ал жолдун боюнда Тан мамлекетинин округдары, уездери болуп, аларда ири аскер бөлүктөрү жайгашчу. Качан Аньси менен Бейтинге аскер керек болгондо, аларды ошол жакынкы жерден топточубуз. Кыйынчылык башталгандан бери Хэси менен Лунью толугу менен тибеттиктердин колуна өттү. Ошондуктан уйгур жолун колдонуш керек эле. Азыр уйгурлар толук талкаланды. Ал эми алардын кыргыздарга толук баш ийгендиги беймаалым. Эгерде, ыңгайлуу учурда да жардам көрсүтүш үчүн, ар бир гарнизонго 10000 адамдан кем эмес ханьдык жоокерлерден турган аскер жайгаштырыш керек. Мынча адамды каяктан топтойбуз? Кайсыл жол менен амак – ашты ташыйбыз?" (**Малявкин, 1983: 137**) – деп суроо салган. Кыраакы саясатчынын эскертүүсүн, ошондой эле Таңдык Кытайдын оор саясий – экономикалык абалын эске алсак, Борбордук мамлекеттин кымбат жортуулду жасоого чама чарпы жеткен эмес. Андан кийин Чыгыш Түркстандагы Тибет бийлигинин жоюлушу менен өз алдынча аймактык бийликтердин пайда болушу толук ыктымал. Кытайдын ички абалын жана Чыгыш Түркстандагы кырдаалды эске алып, Тан бийлигинин уйгурларга жардам берүүгө чамасы келген эмес. Чыгыш Түркстандагы мындай абал Борбордук мамлекеттин саясатына туура келгендиги байкалат.

Ал эми кыргыздардын Куча менен Бешбалыкты каратып алгандыгы туурасындагы маалымат Гуцзинь тушу цзитэн, Сюй тучжи, Син Таншу, Эрши уши маалыматтарында айтылат.

"Уйгур тарыхынын" авторлорунун пикирине ылайык, Цзюйлу Мохэнин уруусу (Эдиздер – М.К.) жана качканга кудурети жок калктын катмары кыргыздардын бийлигине баш ийишкен (**Краткая история уйгуров, 1991: 131**).

Уйгур коому жана андагы ар башка уруулардын башы бириккен конфедерациялык түзүлүшү, Каганаттагы бийлик талашуу сыяктуу саясий окуялар чыгыштаанычу А.Г. Малявкин тарабынан жетик изилденген.

840 – ж. Уйгур каганаты талкалангандан кийин, өлкөнүн батыш бөлүгүндө жайгашкан эдиздердин жер которушу туурасындагы маалыматтын жок экендигин эске алып, А.Г. Малявкин Каганаттын батыш жагы кыргыз калайманын башынан кечирген эмес деп

белгилейт (**Малявкин, 1983: 129–130**). Чынында эле кыргыздардын кечээги эдиз союздаштарына каршы чыгышына саясий жана согуштук жактан негиз болгон эмес.

Уйгур мамлекетиндеги каршылаштык Каганат кыйрагандан кийин да улантылган. Тандык Кытайдын Пан–тегин менен байланыш түзүү аракети, уйгурларга каршы маанайдагы уруулар тарабынан ойрондолгон. Атайын жиберилген элчилик таланып, адамдары өлтүрүлгөн (**Малявкин, 1983: 131**).

Убагында уйгур конфедерациясына кирген теле уруу бирикмеси 866–жылы Пан–тегиндин жетеги менен Турфан ойдуңун жана Бешбалыкты ээлейт (**Малявкин, 1983: 13**). Анткен менен теле урууларынын бул аймакка эмне себептен жер которушу жөнүндө маалымат жок. А. Г. Малявкиндин пикирине ылайык, балким айрым уйгур урууларынын Бешбалыкка жер которуусу кыргыздардын кысымы астында жасалып, кыязы аларды Бешбалык менен Турфандын байлыгы кызыктырса керек деп боолголойт (**Малявкин, 1983: 131**).

Жазма булак маалыматтарына караганда кыргыздардын Чыгыш Түркстандын батыш аймагына жылышы IX к. аягында жүргөн шекилди. Беймаалым автор тарабынан жазылган "Худуд ал–Аламда" "Пенчул (азыркы үч Турпан – М. К.) карлук өлкөсүндө жайгашкан, мурда ал тогузгуз тарабынан башкарылчу, азыр аны кыргыздар ээлейт" (**Hudud–al–Alam, 1837: 98**) деп айтылат. Эмгектин 982–ж. жазылышын эске алсак, анда окуянын ушул жылдарга утурлай жүргөндүгүн баамдасак болот. Академиктер В. В. Бартольд менен В. В. Радловдор жазма булакта эскерилген окуянын IX к. аягында өткөндүгүн белгилешкен (**Radloff, 1863: 6**).

981–983–жж. Турфан идикуттугуна (866–1369) элчиликке келген Ван Яденин маалыматында кыргыздардын Турфан бийлигине кирген этностордун катарында кошкон. Демек, кыргыздар теле уруулары менен чогуу 866–жылы Чыгыш Түркстандын батыш бөлүгүн өздөштүрүп башташы толук ыктымал.

"Худуд ал–Аламдын" маалыматтарына караганда "Кашгар Чинис – тан дубанына кирет, бирок ал йагма, тибет, хырхыз жана Чиндин чегинде жайгашкан" (**МИКК, 1973: 41**). Беглилей кетчү нерсе, беймаалым автор эскерген карлук, чигил, йагма, тухси, тогузгуздар (уйгурлар) Орто Азия, Түштүк Казакстан жана Чыгыш Түркстан чөлкөмүндө орун алган түрк тилдүү этностордун катарына киришет. Мунун өзү, кыргыздардын үч Турпандан Кашкарга жана X к. тарта Нарын дарыясынын түштүгүндө жашаган йагмаларга чейин ыктаган – дыгын айгинелейт. "Худуд ал–Алам" боюнча кыргыздар карлук менен чигилдердин түндүгүндө, тухсилердин батышында жайгашкан (**МИКК, 1973: 41–42**). Беймаалым автордон башка араб–перс аалымдары белгилегендей, карлуктар Чу–Талас өрөөнүндө, тухси менен чигилдер Ысык–Көл кылаасында орун алышкан (**МИКК, 1973: 41–43**). «Худуд ал–аламдын» башка бир жеринде мындай деп айтылат: "Дагы бир тоо тогузгуздардан башталып, Ысык–Көл аркылуу уланып, тухсилерге чейин созулат. Карлук чегинен бурулуп, анын кыркасы кыргыздын бир уруусунун аймагына өтөт. Бул тоону Тулас дешет" (**МИКК, 1973: 41–43**).

В.Ф. Минорский бул тоону Алтай тоосу менен айкалыштырат (**Hudud al-Alam, 1837: 202**). Бирок беймалым автордун сүрөттөөсүнө караганда, бул тоо Күнгөй менен Или Ала – Тоосун элестетет.

"Худуд ал – Аламдын" автору өз алдынча, эки башка жерде жашаган кыргыздар турасында кабарлайт. "Тогузгуздардын чыгы – шында Чин өлкөсү, түштүк тарабында бир жагы Тибет жана карлуктар, батышында кыргыздардын бир бөлүгү, ошондой эле түндүгүндө дагы кыргыздар жашайт" (**МИКК, 1973: 40**) деп айтылат. Чынында эле ениесеилик кыргыздардын батышындагы коншусу кимактар болушкан. Ошол эле кезде, "Худуд ал – Аламдын" автору Каркара хан (же Кыркыр хан) аймагындагы кыргыздарга салты окшош кимактар жөнүндө эскерет. В.Ф. Минорский бул аймакты азыркы Каркара жергесине жайгаштырат Казак окумуштуусу Б.Е. Кумеков топонимикалык окшоштукка берилбей, жер атын Тарбагатай менен Колбин кыркаларынын аралыгынан издөөнү сунуш кылат (**Кумеков, 1972: 66**). Асыресе, жазма булак маалыматы Каркаралык кимактарга коншу жашаган Жунгариядагы кыргыздар жөнүндө сөз кылууга негиз түзөт.

Ал – Истахринин жазганы боюнча кыргыздардын жери тогузгуз, кимак, хазлактар жана "деңиз курчаган аралыкта" жайгашкан. XI – XII кк. араб – перс авторлору хазлактар менен тогузгуздарды Орто Азия, Чыгыш Түркстандын калкы деп билишкен. Демек, аталган уруулар жогоруда келтирилген жазма булак маалыматтарына ылайык, кыргыз – дар менен Теңир Тоодон гана чектеше алмак. Мындан бөлөк ал – Истахри Кыргыз өлкөсү Усрушан, Фергана, Илак, Шельжи, Лабандын нары жагында деп кабарлайт (**Абу Исхак ал – Истахри, 1870: 312**). Орто кылымдагы Илак топоними Ташкендин чыгышында, Шельжи шаары Таласта, Лабан болсо Кемин районунда жашаган карлук уруусунун бири болгон (**История Киргизской ССР, 1956. – Т.1: 111**). Ал – Истахринин айтымында лабандардын конушунан ары кеткен тоо, кыргыздарга чейин созулган. Арийне, Кеминден чыгышты карай Күнгөй Ала Тоосу кыркалайт эмеспи (**Атлас Кирг. ССР, 1987: 18–19**). Орто кылым аалымынын географиялык маалыматы, IX – X кк. кыргыздар Кулжа шаарынын аймагынан Или, Шарын дарыяларынын, Текес, Күнгөстөн Түндүк – Чыгышты карай жердегенин айгинелейт.

Жогоруда эскерилген ал – Истахринин маалыматы Ибн Хаукалдын (X к.) эмгегинде кайталанат (**Ибн Хаукал, 1872: 361**). "Худуд ал – Алам" кол жазмасын кылдат изилдеген В. М. Минорский кыргыздарды Тарим дарыясынын боюна жайгаштырган (**Hudud al-Alam, 1837: 283**). Кыргыздардын IX – X кк. Теңир Тоого жер которушу жазма булак маалыматтары, археологиялык табылгалар менен даректелет. 1961 – ж. Жунгар Ала – Тоосунун Текели шаарына жакын жердеги бузулган көрүстөндөн 76 темир, коло буюмдар табылган. Андагы жебе, таралга – лар VIII – X кк. таандык болуп чыккан. Аларды изилдеген окумуш – туулар төмөндөгүдөй тыянак чыгарышкан: мындай табылгалар Казакстандын чыгышындагы кимак көрүстөндөрүнө мүнөздүү. Ушундай эле жакындык Түндүк Кыргызстан, Түштүк Сибирдеги ениесеилик кыргыздардын көмүү салтында байкалат (**Агеева, Джусупова, 1963: 178**). Андагы үч кырдуу жебелер Зевакино жана Бобровскидеги кыргыз мүрзөлөрүнөн чыккан табылгаларга окшош. Ал эми Текелидеги

материалдарды Минусинск өрөөнүндөгү археологиялык эстеликтер **(Левашева, 1952: 127)** менен салыштырып, кыргыздардын Теңир Тоого жер которгондугун биле алабыз.

Д.Г. Савинов сонку археологиялык материалдарды иликтөөнүн натыйжасында, Түштүк Сибирдеги жана Чыгыш Казакстандагы енисейлик кыргыз маданиятынан түптөлүп Чыгыш Теңир Тоого чейин таркаган деген тыянакка келген. Илимпоздун пикирине ылайык "А.Н.Бернштам тарабынан аз да болсо жарыяланган кыргыз буюмдары түспөлдүү таралга, кур кемерлерди жаңыча көз карашта баалап, аларды кыргыздардыкы деп эсептеш керек" **(Савинов, 1978: 213)**.

1891 – ж. А.Н. Фетисов Кочкор өрөөнүндө археологиялык казуу – ларды жүргүзгөн. Андагы табылгалар жана жергиликтүү калктан алынган буюмдар Санкт – Петербургдагы Эрмитажга алынып кеткен. А. Н. Бернштам аларды изилдеп чыккандан кийин, буюмдар VIII – IX кк. таандык экендигин белгилеген. А.Н. Фетисовдун табылгасын Минусинск өрөөнүндөгү Копен чаатасынын буюмдары менен салыш – тырып ал төмөнкүдөй тыянак чыгарган: "Каралган буюмдар сюжеттик жана композициялык жактан, кандайдыр бир деңгээлде техникалык аткарылуусу боюнча бир тектүү. Кочкордон табылган буюмдар IX к. аягында, X к. башындагы енисейлик кыргыздардын Теңир Тоого тараш мезгилинин ажайып үлгүлөрү саналат" **(Бернштам, 1952: 92–94)**.

А.Н. Бернштам Нарын дарыясынын боюндагы Аламышык №102 – көрүстөнүндө казуу жүргүзүп, анын көмүү салты Л.А. Евтюхова жарыялаган енисейлик кыргыздардын VIII – IX кк. табылгалары менен окшоштугун тапкан. Ошондуктан №102 – көрүстөндү ал енисейлик кыргыз жигине кийрип, андагы археологиялык материалдарга таянып кыргыз – дардын IX к. Теңир Тоого келген деп эсептейт **(Бернштам, 1952: 81–84)**.

Токмоктун чет жакасындагы Ак Бешим шаарчасында археология – лык казуу жүргүзгөн москвалык археолог Л.Р. Кызласов IX к. биринчи жарымына мүнөздүү ооздук жана псалий тапкан. Алардын арасынан Минусинск өрөөнүндөгү Капчал жана Уйбат табылгаларына мүнөздүү келген тоотекелердин псалийи **(Кызласов, 1959: 215)** айрыкча кызыгуу жаратат. "Эгер, бул буюмдарды салыштырып көрсөк, анда Ак Бешим – деги будда храмын кыргыздар кыйраткан дегенге негиз бар" **(Савинов, 1989: 81)** деп түкшүмөлдөйт Санктпетербургдак окумуштуу Д.Г. Савинов.

Аталган археологиялык табылгалар жазма булак маалыматтары менен бекемделет.

Бизди кызыктырган мезгилде Бухарадан мекенине кайткан Кытай элчилигин араб географы Абу Дулаф коштоп чыккан. Алардын сапары Кыргызстан бөлүгүндөгү Теңир Тоо жана Чыгыш Түркстан аркылуу өткөн. Саякатчынын сапарынын жыйынтыгында Борбордук Теңир Тоо, Жети – Сууда жашаган карлук, чигилдер туурасында маалымат камтыган "баяндама" жазылган. Абу Дулаф кыргыздарды тогузгуз менен карлуктардын арасына жайгаштырат, башкача айтканда "Худуд ал – Аламда" айтылган жана жогоруда талданган маалыматты ырастайт. Абу Дулаф эскерген кыргыздардын тамакка күрүчтү колдонушу туралуу

билдиргени илим айрыкча маанилүү. Кытай жазма булактарында енисейлик кыргыздар күндөлүк тамагы үчүн күрүчтү колдонушкан эмес. Ошондой эле азыркы алтай, хакас тилдеринде "күрүч" деген сөз жок. Белгилүү кыргызтаанычу өмүркул Караевдин пикири ылайык, Абу Дулафтын кыргыз тамак ашына күрүчтүн колдоно тургандыгы жөнүндөгү маалыматы, Чыгыш Түркстанга жер которгон кыргыздардын тиричилигин айгинелейт (**Караев, Кожобеков, 1989: 57**).

Альберт Ле Кок 1913–ж. Чыгыш Түркстандын Кум–Тур кышта–гынан эпиграфикалык эстелик тапкан. Сүрөттөгү эки фрагментти новосибирскилик окумуштуу Ю.С. Худяков кылдат иликтеп чыгып, анын аткарылыш ыкмасы, кийими, курал жарагы енисейлик кыргыз–дардын ушундай мазмундагы эстеликтерине окшош экендигин белгилейт. Илимпоздун пикирине ылайык, сүрөттү жергиликтүү сүрөтчү тарткан жана ал кыргыздардын Чыгыш Түркстанга кол салганына күбө болуп, жоокерлердин образын жергиликтүү шартта калыптанган чыгармачыл шыгына жараша чагылдырылса керек деген тыянакка келген". Автордун көз карашы боюнча Кум–Тур оазисине кыргыз–дардын чабуулу 840–ж. X к. башталышына чейин жасалган (**Худяков, 1979: 109**).

"Улуу жибек жолун" изилдеш үчүн ЮНЕСКО уюштурган долбоор алкагында Кытай Элдик Республикасынын Чыгыш Түркстан бөлүгүн иликтоого катышкан Новосибирскилик окумуштуу Ю.С. Худяков "Кыргыз Улуу Державалык" мезгилине таандык бир канча буюмдарды тапкан (**Худяков, 1991: 72**). Синьцзян–Уйгур автономиялык районунун үрүмчү шаарындагы тарыхый музейде коюлган Вашисия эстелигиндеги табылгалар Ю. С. Худяков тарабынан изилдөөгө алынып, алардын IX–X кк. енисейлик кыргыз маданиятына тектештиги тастыкталды. Таанымал археологдун жана кыргыз маданиятын мыкты билген адистин Вашисия эстелигин изилдөөсү енисейлик кыргыздардын бул мезгилде Чыгыш Түркстанга жер которгондугуна далил боло алат (**Худяков, 1992: 34–37**).

Жогоруда белгиленгендей, 981–983–жж. кытай элчиси Ван Яньдэ Турфан идукуттугуна келген. Анын билдирөөсө боюнча "Гаочан мамлекетинин бийлигине түштүк, түндүк туцзюэлер, чоң жана кичине чигилдер, йагма, кыргыздар, барман, геттер, урунгу уруулары баш ийген" (**Малявкин, 1983: 177**). Кытай элчиси Турфан идукуттугун кыдырып, андагы окуяларды өз көзү менен көрүп, мамлекеттин абалына жана анда жашаган калктын жайгашышына күбө болуп кайткан. Анын жазганы боюнча Турфан идукуттугунун батыш чеги Кучага чейин созулган. Мындан ары Караханийлер мамлекетинин чеги башталгандыктан элчинин маалыматы тарыхый кырдаалга төп келет. Жогоруда Ван Яньдэ көрсөткөн калктар Турфан идукуттугунун алкагында жайгашкан. Ошондуктан элчинин маалыматында эскерилген кыргыздар менен катар чигил, йагмалардын айтылышы, буга чейин белгилеген мусулман авторлорунун дарегин ырастап, кыргыздардын Чыгыш Түркстанда орун алышын айгинелейт. Ал эми чигил, йагма уруулары X к. II жарымында Борбордук Теңир Тоо аймагында жашап, караханийлер каганатынын орношуна чечөөчө роль ойношкон (**Караев, 1963: 77–81; Караев, 1983**).

Ушул убакта өткөн орошон окуяларга байланыштуу араб автору ал – Марвази (XI–XII кк.) Чыгыш Тенир Тоолук кыргыздар жөнүндө айрыкча маанилүү маалымат калтырган. Ал – Марвазинин айтымында "кыргыздар түрк калктарынын бири. Жайкы чыгыш (түндүк – чыгыш) менен түндүктө жашаган көп сандуу эл. Кимактар алардын түндүгүндө (жашайт). Йагма, карлуктар – батышында. Куча менен Арк (аларга салыштырмалуу) кышкы батыш (түштүк – батыш) жана түштүк тарабында жайгашкан" (**Marvazi, 1942: 18**).

Эгерде, VIII–IX кк. кимактардын Ортоңку Иртыштан Жунгар дарбазасына чейинки аймакты ээлешкендигин (**Кумеков, 1972: 115**) эске алсак, анда кыргыздар кимактардын түштүгүндөгү коңусу болуп чыгат. Ал – Марвазинин эмгегинде карлуктар мурда Алтайда жашашкан. Алар тогузгуздардан жеңилгенден кийин Жети – Суу, Чу – Талас өрөөнүн жердеген түргөш өлкөсүнө көчүп келишкен (**Marvazi, 1942: 18**). Демек, кыргыздар – йагма, карлуктардын чыгышында, Карашар менен Кучанын түндүк чыгышында, болжолдуу түрдө Или дарыясы менен Манас өрөөнүнүн аралыгында көчүп жүрүшкөн.

Мындан тышкаары ал – Марвази кыргыздардын көмүү салтында өзгөрүү жүргөндүгүн белгилейт. "Кыргыздардын салтында өлгөндү өрттөшчү; алар от тазартып, аруулайт деп ишенишет. Мурда алардын салты ушундай эле, качан мусулмандардын коңусу болгондон бери, сөөктү көмүп калышты» (**Marvazi, 1942: 18**) деп жазган Селжук султандарынын мурдагы дарыгери. Асыресе, адам анатомиясын, мындан тышкаары мусулманча көмүү салтын мыкты билген врачтын жана илим адамынын кыргыз салтында өткөн өзгөрүштү жазганы ынанууну эле жаратпастан, балким ал окуяга күбө болгон же маалыматты ишенимдүү адамдардан укса керек деп тыянак чыгарууга негиз берет.

Новосибирскилик окумуштуу О.А. Митько ал – Марвазинин бул маалыматын IX–X кк. Чыгыш Түркстанга жер которгон кыргыздар арасында болгон деп тыянак чыгарат. Илимпоздун көз карашына караганда кайсыдыр бир калктын коомдук – экономикалык турмушунда кескин бурулуш окуя жүргөндө гана барып, айрыкча консервативдүү саналган көмүү салтында өзгөрүү болоорун белгилеп, буга аварлар башта сөөктү өрттөсө кийин Дунайга барганда көмүү салтына өткөндүгүн мисал кылат⁷.

Жогоруда белгилегендей кыргыздар сөөктү өрттөп көмүшкөн жана XI–XII кк. алардын түштүгүндөгү наймандар ислам дининен беймаалым болушкан. Ал – Марвазинин убагында ислам дини Или дарыясынан нары тараган эмес. Ал – Марвазиден 46 жыл мурун эмгек жазган Махмуд Кашгари, ислам дини түштүк – чыгышта Черченге чейин, түндүк – батышында Куми – Тарас дарыясына жана Или дарыясынын өрөөнүнө чейин тараган, (**Махмуд Кашгарий, 1960: 253, 347**) – деп белгилеген. Караханийлер каганатында ислам мамлекеттик динге айланган. Анын чыгыш чеги Черченден бери өтүп Куча, Сасык – Көл жана Балхаштын батыш тарабына чейин тараган. В. В. Бартольддун пикирине ылайык Чугучак, Эмил дарыясынын өрөөнү XII к., ошондой эле, XI к. ислам таасиринен сырт калган (**Бартольд, 1968: 104**).

Кытайтаанычу Таалайбек Бейшеналиевдин азырынча тарых илимине кенири тартыла элек Сун (960–1279), Ляо (907–1125), Цзинь (1113–1234) сулалеринин мезгилин камтыган кытай картасын чечмелеп иликтешти, мусулман авторлорунун кыргыздардын бир бөлүгү Чыгыш Түркстанга жайгаштырган дарегин тастыктайт. Бул Кытай картасында Ляо, Түндүк Сун мезгилиндеги кыргыздар "Уши, Аксудан батышыраак, Кашгар суусу менен Барчук айлынан түштүгүрөөк, Жогорку Артуш менен төмөнкү Артуштан түндүгүрөөк жайгашкан. Т. Бейшеналиевдин көз карашында кыргыз конушу караханийлердин чыгышында, уйгурлардын батышында, башкача айтканда, эки мамлекеттин ортосунан орун алган.

Ошондой эле, Цзинь, Түштүк Сун мезгилиндеги кыргыздар "Цяньхэ (Енисей) өрөөнүндө, Цяньцяньчжоунун (Кэм Кемжиут) жана Убсунор көлүнүн түндүгүндө орун алышкан. Кыргыздардын түштүк – батышында Алтай тоосу белгиленген⁸.

Т. Бейшеналиевдин иликтөөсүнө ылайык Чыгыш Түркстандагы жана Енисейдеги кыргыздар "сяцзястар" деп бирдей жазылган.

Мунун өзү, IX к. жарымында Чыгыш Түркстанга жер которгон кыргыздар монгол дооруна чейин бул аймакты жердеп келгендигин ырастайт.

XVI к. жазылган "Мажму ат–Таварих" дарегинде монгол дооруна чейинки кыргыздардын тарыхы жана алардын илсам динине тартылыш жагдайы кабарланат. Жазма булакта кыргыздардын оң жана сол канаттык теги Ана–л–хактан тарагандыгы айтылат (**Ромодин: 8–10**) Кыргыз санжырадарында болсо, Аналхак, Ша–Мансур деп айтылган Шейх Мансур ал–Халлаж жөнүнө өзүнө уламыштык аңыз кеп тараган (**Винников, 1956: 40; Закиров, 1996: 31**).

Кыргыздын ичинде жазылган "Шажара–йи насаб наме–йи илатийа" (Санжыра жана көчмөн элдердин жаралышы) кол жазма–сында, кыргыздар Шейх–Мансур Халлаждан тарагандыгы айтылат (**Мокеев, 1984: 146–147**).

Буга чейин кыргыз санжыраларында Ша–Мансур, Аналхак деп айтылып келген кыргыз теги Шажара–йиде толук түрүндө Шейх Мансур Халлаж деп берилет.

Шейх Мансур ал–Халлаж (858–922) орто кылымдагы мусулман дүйнөсүнө атагы чыккан айтылуу суфий шейхи катары белгилүү. Мусулман авторлорунун айтымында ал өзүн "Ана–л–хакк" (Мен–кудаймын) деп атаган (**Ислам, 1991: 269**) Ал–Халлаж 897–ж. окуучулары менен Багдаддан Чыгыш Түркстанга сапар тартып, Турфанга чейин барган. Анын Чыгыш Түркстанга келишинин максаты "каирдин" түрк элдерин исламга тартуу болгон. Ал–Халлажтын Чыгыш Түркстанга сапарын алгач изилдеп чыккан француз окумуштуусу Л.Массиньон, IX к. орто ченинде кыргыздардын Кочону ээлегенине көңүл бурган (**Мокеев, 1984: 148**). Академик В.В. Бартольддун белгилөөсү боюнча ислам дининин таасирине мусулман өлкөлөрүнө коншулаш жашаган калктар кабылышкан. Дербиш ордениндеги

шейхтердин окуусу маданияттуу областтарга караганда, көчмөн талаадагы ийгилиги олуттуу болгон **(Бартольд, 1963: 125)**.

Асыресе, кыргыз санжыраларындагы Шейх Мансур ал—Халлаж жөнүндөгү дарек, IX к. Чыгыш Түркстанга жер которгон кыргыздардын ислам динине тартылышын ырастайт. Аны менен бирге, ал—Марвазинин кыргыздар качан мусулмандарга коңшу болуп жашагандан баштап көмүү салты өзгөргөн деген маалыматынын баркын арттырып, алардын хронологиялык жана мейкиндик мазмунундагы жакындыгын айгинелейт.

Улуу державалык абалга жеткен кыргыздар Борбордук Азиянын кеңири мейкиндегине маданий дөөлөтүн таратып, кыргыз атын таанытуу менен бирге саясий үстөмдүгүн арттырууга жетишкен. Акыркы кырдаал мамлекетинин зор жетишкендиги эле эмес, тескерисинче, мындай абал кыргыз биримдигине, мамлекеттин бүтүндүгүнө терс таасир тийгизди. Натыйжасында, кыргыз этносу эки бөлөк жерге жайгашып, мамлекеттин саясий жана аскердик күчү бөлүнүп, тыш дүйнөгө, каршылашкан душмандарга чогуу чыгып күрөшүү дараметинен айрылышкан.

Тексттеги илимий шилтемелер:

- ¹ Күлүг—боганын кытайча жазылышы Цзюйлу Мохе. В.В. Радлов Цзюйлю—уйгурдун "Күчлүг" сөзү деп чечмелейт. Кар.: Радлов В. В. Титулы и имена уйгурских ханов//Записки вост. отд.—ния (имп.) Русского археологического общества.—1891.—Вып.2—4.—Б. 265—270; Ал эми Мохэ—Бага уйгур титулу болгон. Кар.: Hamilton. Les ouighours.—Б. 147.
- ² Кляшторный С.Г. Историко—культурное значение суджинской надписи//Проблемы востоковедения.—1959.—№5; өзү эле. Суджинская надпись уникальный памятник "Кыргызского велико—державия">//Источники по средневековой истории Кыргызстана.—Бишкек, 1991.—Б. 57—59; Ал эми А.Н. Бернштамдын Яглакар ханды Манастын каарманы катары көрсөтүшү С.Е. Малов тарабынан кескин сынга алынган. Кар.: Бернштам А.Н. Историческое прошлое киргиз—ского народа.—Фрунзе, 1942, Малов С.Е. Енисейская.—Б. 85—90.
- ³ Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов//Истоия и культура Китая.—М.,1974.—Б. 242; Дулюй шихе—Түлүш Алп болуп окулат. Кар.: Супруненко Г.П. Из древне—кыргызской ономастики // Сов.тюркология.—1970.—№3.—Б. 79—80.
- ⁴ Супруненко Г.П. Некоторые источники.—Б. 243; Малявкин А.Г. Материалы.—Б. 99, Та—бу Хэцзу—Тапу Алп Сол болуп окулат. Кар.: Супруненко Г.П. Из древнекыргызской.
- ⁵ Або—кытай иероглифинен кыргызча Апа болуп окулат. Кар.: Супруненко Г.П. Из древне.—Б. 80—81.

- ⁶ Гуцзинь тушу цзичэн. Цз. 61. тетр 214. – Б. 5; Сюй тунчжи. Раздел "Лечшцань". Цз. 271. – Б. 4832; Синь Таншу. Т. 17. – Цз. 180. – Б. 5337; Эрши уши. – Т. 6. – Цз. 180. – Б. 566. Кытай котормолору жана баалуу кенештери үчүн кытайтаануучу Т. Бейшеналиевге ыраазычылыгымды билдирем. – Автор
- ⁷ Митько О. А. Обряд трупосожжения у енисейских кыргызов. //Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I–II–тысячелетии н.э. – Кемерово. 1994. – Б. 223; өзү эле. Возможности реконструкции погребальной обрядности енисейских кыргызов. //Происхождение кыргызов. – Бишкек, 1995. – Б. 56–58; Кыргызстандык археолог К.Ш. Табалдиев дагы ушундай эле карашты жактайт. Кар.: Табалдиев К.Ш. О связях енисейских и Тянь–Шаньских кыргызов. – Б. 77–79.
- ⁸ Чжунго миши диту цзи (Исторический атлас Китая). Эпоха династий Сун, Ляо, Цзинь. – Пекин: Диту губаньше, 1987. – Т.6. – Б. 38–39 (Кытай дареги жана баалуу кенештери менен бөлүшкөндүгү үчүн Т.Бейшеналиевге терең ыраазычылыгымды билдирем – Авт.).

АДАБИЯТТАР

- АБУ ИСХАК ал – Истахри. **Китаб масалик ал – мамалик.** – Лейден, 1870.
- АГЕЕВА Е., ДЖУСУПОВА А. **Интересная находка** // Зап. Казахст. гос. унив. Серия история. Т. 54. – 1963. – Вып. 12.
- АРСЛАНОВА Ф.Х. **Курганы с трупосожжением в Верхнем Иртыше.** // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма – Ата, 1972.
- Атлас Киргизской ССР.** – Т.1. – М., 1987. – Б. 18–19.
- БАРТОЛЬД В.В. **Соч.** – М., 1968. – Т.5.
- БАРТОЛЬД В.В. **Соч.** – М., 1963. – Т. 2, – Ч.1
- БАСКАКОВ Н.А. **Три рунические надписи из с. Мендур–Соккон Горно–Алтайской области.** // Сов. этнография. – 1966. – № 6.
- БЕРНШТАМ А.Н. **Историко–археологические очерки** // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1952. – № 26.
- БИЧУРИН Н. Я. **Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.** – М., 1950. – Т.1.
- ВАЙНШТЕЙН С.И. **Мир кочевников в центре Азии.** – М., 1991.
- ВИННИКОВ Л.Б. **Родо племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии** // Тр. Кирг. археол. этногр. экспедиции. – 1956. – Т.1.
- ВОЛКОВ В.В. **Гобийский всадник** // Новое в советской археологии. – М., 1965.

- ЕВТЮХОВА Л.А. **Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов)**. – Абакан, 1948.
- ЕВТЮХОВА Л.А. **О племенах Центральной Монголии в IX в.**//Сов.археология. – 1957. – № 2.
- ЗАКИРОВ С. **Кыргыз санжырасы**. – Бишкек, 1996.
- ИБН ХАУКАЛ. **Китаб масалик ва-л-мамалик**. – Лейден, 1872.
- Ислам: энциклопедический словарь**. – М. – 1991.
- История Киргизии**. – Фрунзе, 1956. – Т.1.
- КАРАЕВ О. **Некоторые свидетельства арабских и персидских источников 9–12 вв. О хозяйственной жизни кыргызов**//Изв. АН Кирг. ССр. – СОН. – Т.5. – Вып.3 (История), Фрунзе, 1963.
- КАРАЕВ О. **История Караханидского каганата (X–начало XIII вв.)** – Фрунзе, 1983.
- КИСЕЛЕВ С.В. **Древние города Монголии**//Сов.археология. – 1957.
- Краткая история уйгуров**. – Алма – Ата., 1991.
- КУМЕКОВ Б.Е. **Государство кимаков IX–XII вв. по арабским источникам**. – Алма – Ата, 1972.
- КЫЗЛАСОВ Л.Р. **Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953–1954-гг.**//Тр. Кирг. археол. этногр. экспедиции. – 1959. – Т.2.
- КЫЧАНОВ Е.И. **О ранней государственности у киданей**. //Центральная Азия и соседние территории в средние века. – Новосибирск, 1990.
- ЛЕВАШЕВА В.П. **Два могильника кыргыз хакасов**//Материалы и исследования по археологии СССР. – 1952. – № 24.
- ЛУБО–ЛЕСНИЧЕНКО Е.И. **"Уйгурский" и «киргизский» пути в Центральной Азии**//Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1989
- МАЛЯВКИН А.Г. **Уйгурские государства в IX–XII вв.** – Новосибирск, 1983.
- МАЛЯВКИН А.Г. **Танские хроники о государствах Центральной Азии**. – Новосибирск., 1989.
- Marvazi. On China, the Turks and India. Transl, a comment by V. Minorsky** – London. 1942.
- Махмуд КАШГАРИЙ. **Девону луготит турк**. – Ташкент, 1960. – Т.1. – Т.3. – 1963.

- МОКЕЕВ А.М. **Новый источник по генеологии киргизского народа.**
//Источниковедение и текстология средневекового
Ближнего и Среднего Востока. – М., 1984.
- Материалы по истории киргизов в Киргизии.** – М., 1973.
- МОГИЛЬНИКОВ В.А. **Кимаки. Степи Евразии в эпоху
средневековья.** – М., 1981.
- Radloff. V.Observations sur les Kurgis.**//Asiatique. – Paris, 1863.
- РОМОДИН В.А. **Извлечение из "Маджму ат-Таварих"**//Кыргыз Респ.
УИА Кол жазмалар бөлүмү. – Инв. № 887.
- САВИНОВ Д.Г. **Этнокультурные связи енисейских киргизов и
кимаков в IX–X вв.**//Тюркологический сборник, 1975.
– М., 1978.
- САВИНОВ Д.Г. **Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху.** –
Л., 1984.
- САВИНОВ Д.Г. **Археологические данные о связях енисейских и
Тянь-Шаньских киргизов**//Вопросы этнической
истории киргизского народа. – Фрунзе, 1989.
- HUDUD al-Alam//**Transl and explained by V. Minorsky.** – London, 1883.
- ХУДЯКОВ Ю.С. **Кыргызы в Центральной Азии**//Вопросы этнической
истории киргизского народа, – Фрунзе, 1989
- ХУДЯКОВ Ю.С. **"Легендарная сцена" из Кум-Тура**//Сибирь в
древности. – Новосибирск, 1979.
- ХУДЯКОВ Ю.С. Экспедиция ЮНЕСКО по проекту **"Шелковый путь"** на
территории КНР //Изв. Сибирского отделения АН СССР.
История, философия, филология. – 1991. – Вып. 1.
- ХУДЯКОВ Ю.С. **Комплекс находок** из Вашия – памятника кыргызской
культуры в Восточном Туркестане//Кыргыз Респ. ИА
Кабарлары. – 1992. – № 1